

Аліна Гілевич

РОЗВИТОК ЯПОНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЕПОХИ ХЕЙАН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ІХ ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Стаття присвячена специфіці літературного процесу в Японії від часів запозичення китайської писемності до появи класичної аристократичної літератури епохи Хейан як передумови генези щоденникової прози ніккі. Розглядаються умови та чинники виникнення автодокументальної японської літератури доби середньовіччя. Приділено увагу ролі жінки у зародженні та розвитку придворної мемуарної прози в першій половині ІХ ст.

Ключові слова: національна культура (кокуфу бунка), епоха Хейан, аристократична література, щоденник, щоденниково-мемуарна проза ніккі-бунгаку.

У середньовічній Японії літературний твір утворював мистецький комплекс морально-етичних і духовних принципів, який мав канонізоване поетикальне оформлення. В цей час вже сформувався особливий жанр художньої прози, що відповідав європейським щоденникам у їх художньо-мемуарному різновиді; підзаголовок таких творів, як правило, містив слово «ніккі» (щоденник) — 日記. В епоху Хейан жіночі щоденники перетворюються на самостійну форму художньої щоденникової літератури, яку вчені визначають терміном «жіноча щоденникова література» (ніккі-бунгаку). Вона стає невід'ємною формою художніх творів середньовічної хейанської літератури Японії. У вивченні теорії жанру ніккі залишається багато дискусійних питань, з огляду на опосередкованість досліджень суспільно-політичного та історичного аспекту генези щоденникової прози, адже без розуміння умов і головних чинників, які впливали на розвиток японської щоденниково-мемуарної прози ІХ ст., а також закладених в їх основу принципів неможливо переходити до аналізу явищ і процесів у японській літературі доби середньовіччя — що й зумовило актуальність статті.

За теоретичну основу матеріалу обрано наукові студії з історії та культури японської епохи Хейан, а також жіночої автодокументальної літератури цього періоду. Серед відомих досліджень культури і літератури хейанського періоду вирізняються «Світ осяяного принца: придворне життя в стародавній Японії» Івана Моріса (1964), «Кембриджська історія Японії, Хейанський період» (1999), хрестоматія «Японія в епоху Хейан (794–1185)» під редакцією І.С. Смірнова, «Японська література VIII–XVI ст.: Початок і розвиток традицій» В.Н. Горегляда. Недостатньо вивченими залишаються аспекти формування умов в культурно-політичному розвитку суспільства, що дали можливість зародитися унікальному жанру мемуарної прози — літературі щоденників, — авторками яких стали

жінки-аристократки. Поява такої літератури на теренах середньовічної Японії поповнила світове літературне надбання низкою витончених творів: Тоса ніккі, Мурасакі-шікібу ніккі, Кагеро ніккі та Сарашіна ніккі, і які обрані за предмет дослідження.

Історія писемної японської літератури налічує понад півтори тисячі років з часу запозичення китайського письма з корейського королівства Пекче в VI ст. Різні види класичної японської літератури — поезія, проза, драма — в їх поступальному розвитку протягом дванадцяти віків укладаються в хронологічні рамки прийнятої в Японії історичної періодизації писемної культури за епохами: Нара (VIII ст.), Хейан (IX–XII ст.), Камакура (XIII–XIV ст.), Муромачі (XIV–XVI ст.), Едо (XVII — перша половина XIX ст.) [9, 5].

Японія, як острівна країна з часів палеоліту, розвивалася ізольовано від материкової культури, відсутність впливу якої спричинило генезу та розвиток самобутнього устрою життя, світогляду, міфологічних уявлень та державотворення народу. Після проходження тисячолітнього шляху формування суспільної диференціації, багатьох міжусобних війн за владу, усвідомлення себе як нації давні японці об'єднуються в протодержаву Ямато на чолі з представниками провладного роду. Особливостями ранньосередньовічної епохи Ямато (250–710 рр.), яка історично передувала першій епісі писемної культури Нара (710–794 рр.), було встановлення перших цивілізованих відносин з сусідніми країнами, а відтак початок активного імпорту досягнень китайської цивілізації через сусідні країни Корейського півострова. Особливо це позначилося у сферах прикладного мистецтва, скульптурі, архітектурі, одязі, а із запозиченням писемності — і в літературі.

Зрештою, запозичення писемності стало поворотним моментом не тільки в розвитку культури Японії, а й взагалі в історії японської

цивілізації. Засвоений з Китаю стиль писемності дає поштовх до розвитку мистецтва слова в Японії, запускаються процеси розбудови канонів інших мистецьких напрямків, розвивається свідомість народу. Однак водночас з іномовними елементами культури Китаю та Кореї виробляється оригінальний японський стиль, оскільки японці, запозичуючи ту чи іншу реалію, його адаптують та вдосконалюють. Подібний процес відбувається з ієрогліфами, запозиченими з китайської мови, — створюється особливий спосіб передачі японського тексту за допомогою ієрогліфіки (манйогана). Ієрогліфи при такому способі написання використовувалися або у функції фонетиків, або застосовувалися як ідеограми, отже, аж до епохи Хейан писемна освіченість була доступна тільки чоловікам — представникам релігійної верстви та придворної аристократії.

Унаслідок впливу культури материкових країн на час завершення епохи Ямато Японія виходить на світову арену як централізована країна китайського зразка, з достатньо розвиненим державним апаратом, укладеною першою конституцією; в соціальній сфері чітко розмежовані верстви суспільства, а в культурі спостерігаються тенденції до реалістичного відображення дійсності. Щодо літератури цієї доби, то вона відзначена появою та розквітом перших двох жанрів — синтоїстської культової поезії *норі то* (яп. 祝詞) та імператорських наказів *семмьо* (яп. 節妙).

Особливостями епохи Нара — епохи раннього феодалізму — була пришвидшена китаїзація японського суспільства, створення перших історичних хронік та розквіт поетичного мистецтва. Вагомим був і вплив буддизму на розвиток художньої словесності, заакцентовувався світоглядний сенс літератури, відчувалося композиційне ускладнення творів, з'явилися нові жанри.

У літературному аспекті епоха Нара вважається однією з найблисучіших сторінок в історії японської літератури. Літературна слава цього періоду тісно пов'язується з появою перших письмових пам'яток — літописно-міфологічних зведень «Коджікі» (яп. 古事記) (712 р.), «Ніхон шьокі» (яп. 日本書紀) (720 р.) та збірки японської поезії «Манйошю» (яп. 万葉集) (759 р.). Апріорі ці пам'ятки VIII століття не були початком існування художнього слова давніх японців. Їм передувала багатовікова традиція усного побутування міфів, архаїчного фольклору, культової, обрядової та авторської поезії. Таким чином, поетичні перегаги антології поезій «Манйошю», історичних хронік «Коджікі», «Ніхон шьокі», їх історико-літературне значення дозволяє вважати період Нара основоположним для всього подальшого розвитку японської літератури, і в першу чергу — для поезії.

На межі VIII–IX ст. настав новий етап в розвитку всієї художньої культури Японії, в тому числі — літератури. В 794 році столиця японської держави була перенесена з міста Нара (першої постійної резиденції імператорів) в місто Хейанкьо (яп. 平安居) (сучасне місто Кіото), семантика назви якого «столиця миру та спокою». З цієї події розпочався новий період в японській соціально-економічній та культурній історії, котрий тривав майже 400 років і отримав назву епохи Хейан [1, 11].

Багато дослідників у своїх працях з історії культури Японії епоху Хейан відзначають як період величі та блиску, піднесення аристократичної культури, розквіту наук та літератури, мистецтв та ремесел; як час формування гармонійної суспільно-мистецької моделі, що обумовило основні характерні риси японської культури наступних століть. Так, М.В. Грачов у своїй монографії «Норми та цінності повсякденного життя японської аристократії епохи Хейан» зазначає, що період Хейан без перебільшень може бути названим в японістиці часом укладання самобутньої «національної культури» (яп. 国府文化, *кокуфу бунка*), коли відбулося гармонійне поєднання китайської просвіти з місцевими традиціями [10, 10].

В епоху Хейан японська культура продовжувала відчувати сильний вплив конфуціанства і китайської культури, проте саме в цей період на зміну простого наслідування та запозичення приходить творча адаптація, переосмислення і, нарешті, асиміляція.

Кінець засвоєння «чужого» припадає на 895 рік — час відмови від дипломатичного представництва в Китаї, початок періоду відносно м'якої, за висловом В. А. Рубеля, ізоляції [8, 88]. «М'яка ізоляція» мала об'єктивні причини [5, 22] — держави Східної Азії перебували в стані хаосу, започаткованого заколотом Ань Лушаня (755 р.) в танському Китаї та переворотом Кім Янсана (774 р.) в корейському царстві Об'єднана Сілла. Але внутрішньо Японія була вже готова до такої ізоляції: її культурній еліті потрібно було зосередитися на продукуванні власних літературних здобутків.

Власне з періоду умовного закриття країни відбувався надзвичайно цікавий феномен в суспільно-політичному розвитку тодішньої японської держави — так, образ життя простого народу кардинально відрізнявся від життя аристократів імператорського двору хейанської столиці. На кінець IX — початок X ст. населення Японії налічувало близько 5 мільйонів чоловік. На території Хейанкьо, тобто в самій столиці, нараховувалося до 100 тисяч мешканців, що, до речі, набагато перевищувало відповідні показники європейських столиць того часу. Наприклад, російський сходознавець М. Конрад

так характеризував тогочасний рівень життя: «Блискучий розвиток цивілізації, високий рівень освіти і освіченості, розкіш і витонченість побуту та вжитку, надзвичайний розвиток суспільних взаємин, складний і різноманітний політичний апарат, процвітання мистецтва і ні з чим не порівнянний блиск літератури...» [6]. Але життя, описане академіком М. Конрадом, було характерне лише для хейанської еліти, що облаштувалася на порівняно невеликому просторі навколо імператорського палацу. А збанкрутілі міські жителі, ремісники та селяни по всій території Японії внаслідок втрати частини земель та економічної стагнації перебували в зубожілих умовах. Натомість аристократи імператорського двору «за закритими дверима» творили блискучу культуру інтелігенції, розвивали мистецтва, літературу та філософські вчення. «Так звана “хейанська культура”, що дала ряд чудових зразків “античної” літератури і мистецтва, — зазначає академік Є.М. Жуков, — виросла на ґрунті самоізоляції найтоншого шару придворної аристократії від усіляких “низинних” буденних справ» [3, 18]. Величезна маса основного населення Японії — не тільки селянство, а до того ж й привілейовані прошарки в провінціях — не мали жодного уявлення про культуру вишуканої еліти. Тим не менш, саме ця і ніяка інша культура може бути визнана нащадком хейанської, адже коли ми розмірковуємо про середньовічне суспільство, то висновки про рівень його цивілізації робимо не за масовими показниками, а за найвищими досягненнями [1].

Тож не дивно, що хейанський період є епохою появи та розквіту національних японських витворів мистецтва, особливо в літературі. І нехай поетичні твори цього періоду не можуть уповні відповідати якості японської збірки поезій «Манйошю» — зразку поетичних канонів епохи Нара, — все ж хейанський період містить в собі надзвичайну кількість прекрасних достоїнств, а досконалість прозових творів цієї епохи може залишити позаду здобутки епохи Нара.

Література епохи Хейан відображає культурно-орієнтований та вишуканий, водночас жіночний та гедоністський, світогляд японців-аристократів, що творили мистецтво цього періоду. У літературі хейанської епохи не відчувається серйозних маскулінних якостей. Історія, теологія, наука, закон — загалом, усі наукові тексти були укладені китайською мовою і мали низьку літературну цінність. Самобутня місцева література, власне, носила белетристичний характер: вона складалася з поезії, фантастики, щоденників та строкатих, уривчастих есе, званих японською мовою *дзуйхіцу* (яп. 随筆, «слідом за пензлем»), за винятком лише декількох робіт більш-менш історичного характеру, які з'явилися на завершення періоду.

Винахід та розповсюдження в середині IX ст. [4, 77] власне японського письма буддійським ченцем Кукаем стало одним з найважливіших кроків на шляху розвитку культури хейанської Японії, що дало можливість з'явитися літературним здобуткам — вищезазначеним жанрам, які тепер належать до всесвітньої літературної спадщини. Складова абетка, заснована на скорописних формах зображення китайських ієрогліфів, в яких використовувався тільки фонетик (假名, *хірагана*), дала можливість записувати японські слова в їхньому реальному звучанні, а японську фразу — з дотриманням притаманного їй порядку слів, із вказівкою на всі граматичні показники. Така силабічна абетка була винайдена в IX ст. [2 88].

Поява японського складового письма призвела до вражаючого результату: вже за перші 100–150 років було записано декілька сотень оповідань, повістей, легенд та щоденників, тисячі віршів японською мовою. Література вмить перетворилася на всезагальне захоплення, героїв популярних творів почали наслідувати; швидко розповсюджувалися різного роду літературні забавки та поетичні змагання.

Варто зазначити, що блискучий розквіт хейанської, власне японської, літератури розпочався на самому початку X ст. подією, абсолютно епохальною для японської поезії тих часів, — появою в 905 році «Кокін-вака-шю» (яп. 古今和歌集, «Збірка старих і нових пісень») — першої «імператорської» антології поезії японською мовою. Імператорська збірка поезії «Кокін-вака-шю» увійшла в історію японської літератури як найцінніший поетичний спадок епохи Хейан не тільки за високу майстерність авторів віршів, але, насамперед, тому, що була написана національною японською мовою. Фактично цією збіркою японська поезія вперше заявила про свою повноцінність та емансипацію від китайської літератури.

Винайдення національного письма дало поштовх до появи у цей же час в японській літературі перших оповідних здобутків рідною мовою — *моногатарі* (яп. 物語, «розповідь про щось»), а пізніше сформувався явище, знане як «література моногатарі», до якої за традицією відносять сюжетну прозу японською мовою, яка була створена в IX–XV ст. Відповідно до європейської жанрової номенклатури, такі твори визначаються то як роман, то як повість, оповідання, новела, епопея [2, 104]. До найвидатніших зразків цього жанру відносять «Ісе-моногатарі» (яп. 伊勢物語, «Повість про Ісе»), «Ямато-моногатарі» (яп. 大和物語, «Повість про Ямато»), «Хейчю: — моногатарі» (яп. 平中物語, «Повість про Хейчю»). Багато дослідників жанру моногатарі, а саме Л.М. Єрмакова, Д.Кід, М.І. Конрад, В.Н. Маркова, С. Ієнага зазначають, що оповіді цього жанру поклали початок хейанської куртуазної прози.

У 30-х роках Х ст. в хейанській Японії вперше з'явився твір художньої літератури «Тоса-ніккі» (яп. 土佐日記, «Щоденник подорожі з Тоса»), авторство якого приписують Кі-но Цураюкі. «Щоденник» Цураюкі — це перші в історії путівні записки японською мовою, які згодом стали одним з найбільш поширених жанрів оповідної літератури Японії. З появою цієї літературної пам'ятки розпочала свій розвиток щоденниково-мемуарна проза, яку японська літературна традиція стійко об'єднує під назвою *ніккі-бунгаку* (яп. 日記文学, «щоденникова література»), яка і є предметом дослідження нашої наукової роботи.

В історії японської літератури щоденниковий жанр займає особливе місце. Разом з винаходом в IX ст. складового письма в японській словесності відбувається рішуче звернення до особистісної тематики, де видатну роль відігравали жінки з огляду на те, що ліричні щоденники представляли собою єдиний жанр, в становленні якого чоловіки приймали мінімальну участь, оскільки користуватися абеткою при створенні тексту вважалося для чоловіків непристойним. У той же час жінкам не радили оволодівати ієрогліфікою. Недаремно в той час ієрогліфічне письмо називалося «чоловічими», а абетка — «жіночими» знаками. Саме тому і автор першого відомого нам щоденника — «Щоденника подорожі з Тоса» («Тоса ніккі») — відомий поет Кі-но Цураюкі був змушений прикриватися жіночим псевдонімом [9, 184].

Чоловіки-аристократи мали офіційні біографії, в котрих наводилися дані про їхню чиновницьку кар'єру, дати життя та смерті. Натомість жінки такої уваги не удостоювалися — саме тому вони стали створювати історії свого життя — щоденники. Однак жіночий щоденник був лише різновидом автобіографії. У щоденниках аристократок життя описується не в цілому, а частково — зазвичай це час перебування на придворній службі. Крім того, слід зауважити, що щоденники жіночої еліти імператорського двору були не особистими записами, а розрахованими на публічне прочитання вголос, тим самим можна стверджувати, що ці тексти стали витворами художньої літератури, а не просто приватними щоденниками.

Відхід щоденникової прози в особистісну сферу означав одночасно і падіння зацікавленості до соціальних аспектів буття, які існували в щоденниках лишень остільки, оскільки вони були безпосередньо пов'язані з автором. Це вказує на певну особливість епохи — офіційні хроніки припинили записувати, а замість них, тими самими височайшими наказами, приписувалося укладання поетичних антологій. Сцена подій *ніккі-бунгаку* обмежена фізичними можливостями авторського ока, що іноді створює

враження «замкнутості» цього світу. Разом з тим пильна увага до особи авторки та її оточення призвело до розвитку «рефлексії найвищої проби» — адже, справжнього здивування заслуговують ступінь усвідомлення меж своєї особистості, витонченість душевної організації та точність авторських характеристик [9, 185].

Найяскравішими представниками жанру ліричної мемуаристики епохи Хейан є жіночі щоденники Кагероніккі (яп. 影路日記), Мурасакі-шікібу ніккі (яп. 紫式部日記), та Сарашіна ніккі (яп. 更科日記). Перший з них належить пензлю Мічіцуна-но хаха («матір Мічіцуна»: Мічіцуна — ім'я сина). Іноді щоденник цієї жінки, що народилася в 935 році, так і називають — «Щоденник матері Мічіцуна» (яп. 道綱の母の日記, «Мічіцуна-но хаха-но ніккі»), іноді він фігурує як «Кагеро ніккі» («Щоденник летючої павутинки»), що підкреслює елегантний настрій цього твору, в якому йдеться про нетривкість любовних стосунків між героїнею щоденника і батьком її дитини.

«Щоденник Мурасакі Шікібу» (яп. 紫式部日記) належить пензлю прославленої авторки «Повісті про Генджі». По відношенню до твору Мурасакі термін «щоденник» слід розуміти певною мірою умовно, оскільки даний твір — не стільки щоденні записи, скільки ряд спогадів про те, що хвилювало жінку. Спогади, як правило, вибудовані у відповідності до реального плину часу, хоча в «Щоденнику» наявні пасажі, які не піддаються часовим атрибуціям, — роздуми Мурасакі про людей, що її оточують, спогади про дитинство та інше.

Авторка «Самотнього місяця в Сарашіна» (яп. 更級日記, Сарашіна ніккі) відома як «дочка Сугавара-но Такасуе», народилася у 1008 році, а сам же щоденник був створений близько 1060 року. Твір носить характер спогадів авторки про прожите життя і охоплює період часу тривалістю у 38 років. Авторка описує своє життя в провінції Сарашіна, переїзд в Хейан, придворну службу, шлюб, смерть чоловіка та самотність [9, 186].

Середньовічна щоденникова література *ніккі-бунгаку* є літературою певного соціального середовища — придворної аристократії. Будучи присутньою частиною розвитку всієї японської культури, основним жанром середньовічної прози та її особливою художньою своєрідністю, вона відображає реальні події того часу. Ліричні жіночі щоденники являють собою чудові літературні документи епохи, художні і людяні водночас. Вони слугують вражаючим свідченням розвитку культури думки та почуттів аристократів далекої епохи. Щоденниково-мемуарна література стала однією з основних відправних точок у становленні прозових жанрів сучасної літератури.

ДЖЕРЕЛА

1. Горегляд В.Н. Дневники и эссе в японской литературе X–XIII вв. / В.Н. Горегляд / Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». — М., 1975. — 383 с.
2. Горегляд В.Н. Японская литература VIII–XVI вв.: Начало и развитие традиций / В.Н. Горегляд. — СПб. : «Петербургское Востоковедение», 2001: 2-е изд. — 400 с. (Orientalia)
3. Жуков Е.М. История Японии / Е.М. Жуков. — М., 1939. — 220 с.
4. Иэнага Сабуро. История японской культуры / Иэнага Сабуро. — М. : Прогресс, 1972. — 260 с.
5. История Японии / [вступление О. Мещерякова]. — М. : Институт востоковедения РАН, 1998. — Т. I. — 659 с.
6. Конрад Н.И. Очерк истории культуры средневековой Японии 7-16 вв. / Н.И. Конрад. — М. : Искусство, 1980. — 144 с.
7. Конрад Н.И. Японская литература. От «Кодзики» до Токутоми / Н.И. Конрад. — М., 1974. — 566 с.
8. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність / В.А. Рубель. — К. : «Аквілон-Прес», 1997. — 256 с.
9. Тысяча журавлей: Антология японской классической литературы VIII–XIX вв. / Пер. с яп. — СПб. : Азбука-классика, 2004. — 992 с.
10. Япония в эпоху Хэйан (794–1185): Хрестоматия / Под ред. И.С. Смирнова; сост., введ., пер. с др.-япон. и коммент. М.В. Грачева. (Orientalia et Classica: труды Института восточных культур и античности; вып. 24.). — М. : РГГУ, 2009. — 426 с.
11. Японська література: Хрестоматія. Том I (VII–XIII ст.) / Упорядники: Бондаренко І.П., Осадча Ю.В. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 562 с.
12. 岡和雄 平安町文學辭典 東京, — Ока Кадзуо, Хэйанчъо: бунгаку джитэн (Словник з літератури епохи Хэйан). — Токіо, 1972. — 573 с.

Статья посвящена специфике развития литературного процесса в Японии со времен заимствования китайской письменности до появления классической аристократической литературы эпохи Хэйан как предпосылки генезиса жанра дневниковой прозы никки. Рассматриваются условия и факторы появления автодокументальной японской литературы средневековья. Уделено внимание роли женщины в зарождении и развитии придворной мемуарной прозы первой половины IX в.

Ключевые слова: национальная культура (кокуфу бунка), эпоха Хэйан, аристократическая литература, дневник, дневниково-мемуарная проза никки-бунгаку.

The article is devoted to the peculiarities of literary process development in Japan since Chinese writing borrowing to the emergence of classical aristocratic literature of Heian period, as preconditions for the genesis of the nikki diary prose genre. It is examined conditions and factors of emergence of Japanese non-fiction literature of the Middle Ages. A great attention is paid to the role of woman in the origin and development of court memoir prose at the begininig of IX century.

Key words: national culture (Kokufu Bunka), Heian period, aristocratic literature, diary- memoir prose nikki-bungaku.